

adviescommissie afgesloten strafzaken jaarverslag 2013 »

inhoudsopgave & bijlagen

inleiding

*1. de advies-
commissie
afgesloten
strafzaken*

*2. de werkwijze
van de commissie*

*3. de werkzaam-
heden van de
commissie*

*4. de stelregels
van de commissie
bij de advisering*

*5. een blik
vooruit*

*bijlage:
samenvatting van de zaken
waarin de ACAS advies-
aanvraag heeft ontvangen*

colofon

inleiding

In 2004 bleek dat in de zogenoemde Schiedammer Parkmoord een verdachte ten onrechte was veroordeeld voor de feiten die zich in juni 2000 hadden voorgedaan in het Beatrixpark te Schiedam. Dat was voor het College van procureurs-generaal aanleiding om in december 2004 de advocaat-generaal F. Posthumus te vragen om een onderzoek in te stellen naar de wijze waarop het proces van waarheidsvinding was verlopen in de fase van de opsporing en vervolging. Posthumus werd in zijn onderzoek bijgestaan door Y. Buruma, destijds hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en A. de Vries, voormalig plaatsvervangend korpschef in de politieregio Gelderland-Midden. De resultaten van het onderzoek werden neergelegd in een rapport aan het College dat op 13 september 2005 publiek werd gemaakt: het *Evaluatieonderzoek in de Schiedammer parkmoord*.

Dit rapport leidde enerzijds tot de formulering van het beleidsprogramma *Versterking opsporing en vervolging*; dit programma werd in 2010 afgerond met eindrapportages over de veranderingen die waren doorgevoerd bij het Openbaar Ministerie, de politie en het Nederlands Forensisch Instituut. Anderzijds werd naar aanleiding van dit rapport beslist om een

commissie in te stellen die moest onderzoeken of zich in andere zaken vergelijkbare problemen hadden voorgedaan als in de Schiedammer parkmoord: de Commissie Evaluatie Afgesloten Strafzaken (CEAS). Formeel was de taak van de CEAS om “te onderzoeken of zich in de opsporing van strafbare feiten en/of in de behandeling van daaruit voortgekomen strafzaken ernstige manco’s hadden voorgedaan die een evenwichtige beoordeling van de feiten door de rechter in de weg hadden gestaan”. Onderdeel van de CEAS was een toegangscommissie – met Y. Buruma als voorzitter, en met F. Posthumus en de advocaat M. Wladimiroff als leden – die moest beoordelen of in voorkomende gevallen een nader onderzoek noodzakelijk was. De CEAS begon op 1 april 2006 met haar werkzaamheden.¹

De CEAS was een tijdelijke voorziening. In het *Wetsvoorstel tot wijziging van het Wetboek van Strafvordering in verband met een hervorming van de regeling betreffende herziening ten voordele van de gewezen verdachte (Wet hervorming herziening ten voordele)*,

¹ Zie over het functioneren van deze commissie: J. De Ridder, C. Klein Haarhuis en W. de Jongste, *De CEAS aan het werk; bevindingen over het functioneren van de Commissie Evaluatie Afgesloten Strafzaken, 2006-2008*, Groningen, Vakgroep Bestuursrecht en Bestuurskunde, 2008.

dat de minister van Justitie in 2009 indiende bij de Tweede Kamer, werd in artikel 462 voorzien in de oprichting van een vaste commissie: de Adviescommissie Afgesloten Strafzaken (ACAS; verder: de Commissie).² Deze Commissie dient de procureur-generaal bij de Hoge Raad (hierna procureur-generaal) van advies over de wenselijkheid van een nader onderzoek in zaken waarin veroordeelden om een herziening verzoeken. Het wetsvoorstel leidde na betrekkelijk uitvoerige besprekingen in de Tweede en Eerste Kamer tot de *Wet hervorming herziening ten voordele* van 18 juni 2012.³ In het najaar van 2012 werd de Commissie – via de benoeming van de leden, de plaatsvervangende leden en de secretaris bij besluit van de minister van Veiligheid en Justitie d.d. 28 november 2012 – daadwerkelijk opgericht. Op 11 januari 2013 vond op uitnodiging van de procureur-generaal J.W. Fokkens haar eerste vergadering plaats.

In dit jaarverslag over 2013 wordt in paragraaf 2 ingegaan op de positie, de taak, de bevoegdheden en de samenstelling van de Commissie, voor zoveel nodig in vergelijking met de CEAS. In paragraaf 3 wordt

de werkwijze van de Commissie uiteengezet. De manier waarop verzoeken praktisch worden behandeld, wordt besproken in paragraaf 4. De stelregels die de Commissie in de loop van het voorbije jaar heeft ontwikkeld voor de beoordeling van verzoeken, komen aan de orde in paragraaf 5. Paragraaf 6 biedt een korte vooruitblik op de nabije toekomst van de Commissie.

²Tweede Kamer, Vergaderjaar 2009-2010, 32045, nrs. 1-6.

³Staatsblad 2012, nr. 275.

1. *adviescommissie afgesloten strafzaken*

1.1 DE POSITIE, TAAK EN BEVOEGDHEDEN VAN DE COMMISSIE

Hiervoor werd al aangestipt dat de instelling van de Commissie berust op artikel 462 Sv. In het eerste lid van dit artikel wordt gesteld dat de procureur-generaal in het geval van een verzoek conform artikel 461 ambtshalve of op verzoek van de gewezen verdachte advies kan inwinnen bij een commissie “over de wenselijkheid van een nader onderzoek als bedoeld in artikel 461, lid 1.”

Het verzoek waarvan in artikel 461, lid 1, sprake is, betreft een verzoek dat een gewezen verdachte – die is veroordeeld voor een feit waarop naar de wettelijke omschrijving gevangenisstraf van twaalf jaar of meer is gesteld en waardoor de rechtsorde ernstig is geschokt – via zijn raadsman kan doen aan de procureur-generaal om “een nader onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid van een grond voor herziening als bedoeld in artikel 457, lid 1, onder c”.

Conform artikel 461, lid 2, moet het verzoek schriftelijk worden ingediend, moet het door de raadsman worden ondertekend en moet het een opgave behelzen van de onderzoekshandelingen die dienen te worden verricht; het verzoek kan tevens

strekken tot de instelling van een onderzoeksteam. Artikel 461, lid 3, stelt uitdrukkelijk dat wanneer het verzoek niet voldoet aan de zo-even genoemde eisen, de procureur-generaal het niet ontvankelijk verklaart. Indien het ontvankelijk is, kan de procureur-generaal het slechts afwijzen indien er (a) onvoldoende aanwijzingen zijn dat er mogelijkwijze sprake is van een grond tot herziening, of (b) het verzochte onderzoek niet noodzakelijk is. Aansluitend is in artikel 462, lid 2, bepaald dat de procureur-generaal – tenzij een verzoek niet ontvankelijk of kennelijk ongegrond is, dan wel vatbaar is voor toewijzing – in ieder geval het advies moet inwinnen van de Commissie indien de gewezen verdachte is veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes jaren of meer.

Overigens voorzien de artikelen 465, lid 5, 468, lid 2 en 469, lid 1, in de bevoegdheid van zowel de Hoge Raad als van de procureur-generaal om lopende de behandeling van een aanvraag tot herziening advies in te winnen van de Commissie. Onder omstandigheden kan de Hoge Raad de procureur-generaal zelfs opdragen het advies van deze Commissie in te winnen.

Het advies van de Commissie moet volgens artikel 462, lid 3, Sv schriftelijk worden uitgebracht en is openbaar.

Als de beslissing van de procureur-generaal afwijkt van het advies van de Commissie wordt in deze beslissing de reden voor die afwijking vermeld. Deze regeling raakt aan de bepaling in artikel 462, lid 4, Sv dat er bij algemene maatregel van bestuur nadere regels worden gesteld betreffende de samenstelling, inrichting, bevoegdheden en de werkwijze van de Commissie. In de desbetreffende algemene maatregel van bestuur, het *Besluit adviescommissie afgesloten strafzaken*⁴ (BAAS) van 12 september 2012, staat in artikel 4, lid 1, dat de Commissie haar taak “op onpartijdige en onafhankelijke wijze” verricht. In het verlengde hiervan ligt de bepaling in artikel 4, lid 2, dat elk van de leden van de Commissie zich kan verschonen indien zich naar zijn oordeel feiten of omstandigheden voordoen waardoor de onpartijdigheid of onafhankelijkheid schade zou kunnen leiden. De openbaarheid van de adviezen van de Commissie maakt de onpartijdigheid en onafhankelijkheid van de Commissie controleerbaar voor derden.

In artikel 8 van het BAAS worden de formele bevoegdheden van de Commissie opgesomd. Zij zijn:

⁴ Het *Besluit adviescommissie afgesloten strafzaken* is gepubliceerd in Staatsblad 2012, nr. 405.

- Kennis nemen van alle in de afgesloten strafzaak gevoegde processtukken en, in overeenstemming met de procureur-generaal, kennis nemen van niet in die strafzaak gevoegde stukken voor zover die met de strafzaak in verband staan en de Commissie kennisneming daarvan voor de uitoefening van haar taak relevant acht;
- Horen van opsporingsambtenaren; medewerkers van de politie, van andere opsporingsdiensten en van het Openbaar Ministerie; de rechter-commissaris of de raadsheer-commissaris die in de strafzaak enig onderzoek heeft verricht; en deskundigen;
- Een opdracht verstrekken aan een deskundige die over zijn onderzoek rapport uitbrengt aan de Commissie.

Bij deze opsomming kan worden aangetekend dat in de *Nota van toelichting* bij het BAAS (paragraaf 2.1.) wordt gesteld dat in de vraag van de procureur-generaal om een advies van de Commissie “de vraag naar de vraagstelling en inrichting van dat onderzoek” besloten ligt. In het verlengde hiervan ligt de opmerking in deze *Nota van toelichting* bij artikel 8 dat, omgekeerd, de Commissie de procureur-generaal kan adviseren om in het kader van het nadere onderzoek de door haar wenselijk geoordeelde onderzoekshandelingen te doen uitvoeren.

Tot slot is het aangewezen om te wijzen op hetgeen in de *Nota naar aanleiding van het verslag* wordt opgemerkt over de verhouding tussen de procureur-generaal en de Commissie.⁵ Over de vraagstelling van de procureur-generaal aan de Commissie wordt hier aangegeven dat hij in de adviesaanvraag aan de Commissie kan meegeven “welke vragen (...) zijns inziens moeten worden beantwoord om juridisch van een novum te kunnen spreken”. In één adem wordt hieraan toegevoegd dat de Commissie niet gebonden is aan de inhoud van de adviesaanvraag door de procureur-generaal. Zoals haar advies natuurlijk niet bindend is voor de procureur-generaal. Wel is hij gehouden om, als hij beslist het door de Commissie aanbevolen onderzoek niet uit te voeren, deze beslissing te motiveren.

1.2 DE SAMENSTELLING VAN DE COMMISSIE

Conform de artikelen 3-6 van het hiervoor genoemde BAAS bestaat de Commissie uit vijf leden en vijf plaatsvervangende leden, ondersteund door een secretaris. Wat de benoeming van de leden betreft bepaalt artikel 3, lid 1 dat zij niet alleen worden benoemd op grond van hun deskundigheid voor de uitvoering van de taak waarvoor

⁵ Tweede Kamer, 209-2010, 32045, nr. 6, p. 7 en 11.

de Commissie staat, maar ook op grond van hun brede maatschappelijke kennis en ervaring. In artikel 3, lid 2, wordt gepreciseerd dat in de Commissie twee deskundigen moeten zetelen op een voor het werk van de Commissie relevant terrein van wetenschapsbeoefening, waarvan er een tevens voorzitter is, een deskundige op het terrein van de politiepraktijk, een advocaat en een lid van het Openbaar Ministerie.

De leden en plaatsvervangende leden worden conform artikel 5, lid 1, op voordracht van de procureur-generaal benoemd, geschorst en ontslagen door de minister van Veiligheid en Justitie. Hun benoeming geldt voor een periode van tenminste vier en ten hoogste zes jaar. Zij kunnen worden geschorst en ontslagen “wegens ongeschiktheid of onbekwaamheid of wegens andere zwaarwegende in de persoon van het betrokken lid gelegen redenen”. Hun vergoeding vindt plaats op basis van de *Wet vergoedingen adviescolleges en commissies*.

Ook de secretaris van de Commissie wordt op voordracht van de procureur-generaal benoemd, geschorst en ontslagen door de minister van Veiligheid en Justitie. Hij staat onder het gezag van de Commissie en legt voor zijn werkzaamheden uitsluitend aan de Commissie verantwoording af.

De huidige leden van de Commissie zijn:

- prof. em. dr. C. Fijnaut, tevens voorzitter, voormalig hoogleraar criminologie en strafrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg;
- prof. dr. H. Merckelbach, hoogleraar rechtspsychologie aan de Faculteit der Psychologie en Neurowetenschappen van de Universiteit van Maastricht;
- B. Visser MPA, voormalig hoofd School voor Politieleiderschap en voormalig korpschef van de Politie Kennemerland;
- prof. em. mr. M. Wladimiroff, advocaat te Den Haag, en oud-hoogleraar economisch strafrecht aan de Universiteit Utrecht;
- mr. F. Posthumus, senior advocaat-generaal bij het ressortsparket Amsterdam.

De secretaris is drs. A. Slotboom, coördinerend/specialistisch adviseur bij de Afdeling Bestuurlijke en Juridische Zaken van het parket-generaal bij het Openbaar Ministerie.

Tot plaatsvervangende leden zijn benoemd:

- prof. dr. mr. C. Bijleveld, hoogleraar methoden en technieken van criminologisch onderzoek aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam;

- prof. mr. F. Bleichrodt, hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmus Universiteit Rotterdam (tot 1 augustus 2013);
- prof. mr. T. Cleiren, hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden (vanaf 1 augustus 2013);
- W. Velings, voormalig korpschef Politie Limburg-Zuid;
- prof. mr. A. Franken, advocaat te Amsterdam, hoogleraar straf(proces) recht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht;
- mr. M. Nieuwenhuis, senior officier van justitie/kwaliteitsofficier van justitie bij het Landelijk Parket.

Overigens heeft de Commissie op grond van artikel 7, lid 2, van het BAAS de bevoegdheid om zich tijdens het onderzoek te doen bijstaan door deskundigen die niet tot de Commissie behoren “voorzover dat voor de vervulling van de taak van de Commissie noodzakelijk is”.

1.3 DE COMMISSIE IN VERGELIJKING MET DE CEAS

Het is niet nodig om hier de ACAS en de CEAS uitvoerig met elkaar te vergelijken. Wel is het van belang om in dit eerste jaarverslag – met het oog op een goed begrip van zowel de positie, de taakstelling en de werklust van de Commissie als van de toegang tot deze Commissie – te wijzen op de volgende overeenkomsten en verschillen.

Anders dan de ACAS was de CEAS niet gebaseerd op een wettelijk voorschrift, maar op een besluit van het College van procureurs-generaal. Verder was de CEAS niet alleen een adviescommissie maar – anders dan de ACAS – ook een onderzoekscommissie. Zij voerde haar dubbele taak niet uit ten behoeve van de procureur-generaal bij de Hoge Raad – zoals in het geval van de ACAS – maar ten behoeve van het College van procureurs-generaal. Het *Instellingsbesluit* van de CEAS bepaalt trouwens niet dat deze commissie

– in tegenstelling tot de ACAS – haar taak “op onpartijdige en onafhankelijke wijze” moest verrichten en dat haar adviezen en rapporten openbaar moesten worden gemaakt.⁶

Een belangrijk verschil is verder dat in het geval van de ACAS, veroordeelden in bepaalde zeer ernstige strafzaken zelf – via hun raadsman – een verzoek om nader onderzoek kunnen indienen. Bij de CEAS was de drempel hoger. Daar kon slechts “een professioneel bij de zaak betrokken (oud)functionaris van een opsporingsinstantie, het OM of het NFI, of een wetenschapper die de zaak geanalyseerd heeft en daaraan een wetenschappelijke publicatie heeft gewijd” een “schriftelijk en deugdelijk gemotiveerd” verzoek doen. Alleen klokkenluiders of wetenschappers na een serieus onderzoek konden zich dus tot de CEAS wenden.

Wat het gevolg zou zijn van deze verruiming van de mogelijkheid om te verzoeken een nader onderzoek in te stellen, is een vraag die vóór de inwerkingtreding van de nieuwe wettelijke regeling in 2012 vanzelfsprekend wel veelvuldig werd gesteld maar die toen eigenlijk niemand met enige zekerheid kon beantwoorden. Of zij al dan niet zou leiden tot een groot aantal nieuwe

⁶ Het *Instellingsbesluit* werd gepubliceerd in de Staatscourant d.d. 13 april 2006, nr. 74, p. 16.

verzoeken om nader onderzoek, was op dat moment met andere woorden onbekend. Hierna zal blijken hoeveel verzoeken de Commissie tot nu toe hebben bereikt.

Verder moet erop worden gewezen dat de CEAS de rol van de zittende magistratuur buiten beschouwing moest laten in haar onderzoek. Noch de wet noch het BAAS legt een dergelijke beperking op aan de Commissie.

2. *de werkwijze van de commissie*

2.1 HET OPSTELLEN VAN EEN HUISHOUDELIJK REGLEMENT

Het hiervoor al eerder genoemde BAAS zegt in artikel 7, lid 1, dat de Commissie haar eigen werkwijze bepaalt en daartoe een huishoudelijk reglement vaststelt waarin in ieder geval regels zijn opgenomen over werkwijzen en procedures met het oog op een goede en zorgvuldige uitoefening van de taak van de Commissie.

In het huishoudelijk reglement dat de Commissie heeft opgesteld, worden achtereenvolgens behandeld: de taken van de Commissie, de adviezen van de Commissie aan de PG en aan de Hoge Raad, de bevoegdheden van de Commissie, de vergaderingen en besluitvorming, en de organisatie van de werkzaamheden. Het huishoudelijk reglement is op 22 maart 2013 door de Commissie vastgesteld en op dezelfde datum in werking getreden.

Geïnteresseerden kunnen een kopie van dit reglement opvragen bij de secretaris van de Commissie.

3.2 DE BEHANDELING VAN DE VERZOEKEN

De wijze waarop de Commissie aan de hand van het huishoudelijk reglement de

adviesaanvragen behandelt die door de procureur-generaal aan haar worden toegezonden, ziet er puntsgewijze als volgt uit:

- De Commissie ontvangt van de procureur-generaal een adviesaanvraag die deze tegelijkertijd toestuurt aan de raadsman van de verzoeker.
- De secretaris van de Commissie stuurt een kopie van het door de raadsman ingediende verzoek en van de adviesaanvraag van de procureur-generaal samen met een “voorbewerking” van de beschikbare stukken aan de leden van de Commissie. De plaatsvervangende leden ontvangen desgewenst eveneens een kopie van deze stukken (en van het advies).
- Een lid van de Commissie moet zich verschonen indien zich in een zaak feiten of omstandigheden voordoen die – ook in schijn – niet stroken met de onpartijdigheid en de onafhankelijkheid van de Commissie. In dit geval wordt het betrokken lid vervangen door een plaatsvervangend lid. Een reden voor verschoning is in ieder geval een eerdere directe bemoeienis met een zaak, bijvoorbeeld in het kader van de CEAS, of een bemoeienis hiermee als getuige/deskundige. Het lid dat zich moet verschonen, ontvangt geen stukken over de betreffende zaak en

neemt ook niet deel aan de beraadslagingen over het advies in die zaak.

- De Commissie bepaalt van geval tot geval welke twee leden van de Commissie – in samenwerking met de secretaris en in samenspraak met de voorzitter – (1) het zaaksdossier aan de hand van de adviesaanvraag daadwerkelijk onderzoeken en (2) een voorstel voor het concept-advies aan de procureur-generaal ontwerpen. Het staat de andere leden niettemin vrij om zich ook te verdiepen in het dossier en om voorstellen te doen voor verdergaand onderzoek. De voorzitter bestudeert steeds het hele zaaksdossier dat behoort bij een adviesaanvraag.
- Wanneer de Commissie een deskundige raadpleegt of een deskundige een opdracht geeft, wordt dat schriftelijk gemeld aan de procureur-generaal en de raadsman van de verzoeker. De procureur-generaal en de raadsman krijgen de gelegenheid om binnen 14 dagen te reageren en voorstellen te doen voor aanvulling van het beoogde onderzoek. De beslissing over de uitbreiding van het onderzoek is echter aan de Commissie.
- De Commissie streeft ernaar om binnen zes tot acht weken na ontvangst van de adviesaanvraag van de procureur-generaal en van de relevante stukken in de zaak, advies uit te brengen op aanvragen

waarvan de beantwoording slechts vraagt om de analyse van het zaaksdossier.

- Indien de Commissie echter met gebruikmaking van haar bevoegdheden een meer uitgebreid onderzoek instelt, vergt het uitbrengen van een advies over het algemeen meer tijd. In dat geval stelt de voorzitter van de Commissie binnen zes tot acht weken zowel de procureur-generaal als de raadsman van de verzoeker op de hoogte van de uitbreiding van de termijn en van de reden(en) hiervan, bijvoorbeeld verdergaand dossieronderzoek, raadpleging van deskundigen of het horen van personen. Aan de procureur-generaal en aan de raadsman wordt bericht binnen welke termijn een advies kan worden verwacht.
- Het concept-advies aan de procureur-generaal wordt door de voltallige Commissie besproken. De Commissie beslist in beginsel met unanimiteit over de inhoud van het advies dat zal worden uitgebracht. Er wordt geen eventuele *dissenting opinion* of een minderheidsadvies uitgebracht. Over het interne beraad van de Commissie wordt niets naar buiten gebracht.
  - Het (concept-)advies is inhoudelijk gericht op de vragen die ook de procureur-generaal moet beantwoorden: is er mogelijkerwijze sprake van een grond tot herziening, dus een novum? En: is het

nadere onderzoek waarom wordt gevraagd, hiervoor wenselijk?

- De voorzitter brengt een niet-geanonimiseerd concept-advies ter kennis van de procureur-generaal. Wanneer het concept-advies nadere vragen oproept, zal de Commissie haar antwoorden hierop verwerken in het definitieve advies.
- Het definitieve advies wordt tegelijkertijd naar de procureur-generaal en – onder vertrouwelijkheid – naar de raadsman van de verzoeker gezonden.
- Een geanonimiseerde versie van het advies wordt samen met de beslissing van de procureur-generaal gepubliceerd op www.rechtspraak.nl.

Het is nuttig om bij het vorenstaande op te merken dat de contacten van de Commissie met het Nederlands Forensisch Instituut verlopen via de Landelijk Officier Forensische Research. Wanneer er contact nodig is met een raadsman of met een politiekorps – bijvoorbeeld voor het verkrijgen van aanvullende stukken – verloopt dit via de procureur-generaal.

2.3 DE BEWAARTERMIJN VOOR STUKKEN EN STUKKEN VAN OVERTUIGING⁷

Voor het beoordelen van (een vraag om onderzoek in het kader van) een herzieningsverzoek, is het vanzelfsprekend van groot belang om te beschikken over het volledige procesdossier. Daaronder wordt hier verstaan de verzameling processtukken die aan het dossier zijn of worden toegevoegd, en welke verzameling aan de feitenrechter of – ingeval van cassatie of een eerder herzieningsverzoek – aan de Hoge Raad bekend was.

Daarnaast is het soms wenselijk om kennis te kunnen nemen van stukken die in beginsel nooit processtuk zijn (bijvoorbeeld een politiejournaal), of van stukken die niet zijn toegevoegd aan het procesdossier – bijvoorbeeld omdat ze destijds, toen de feitenrechter zich over de zaak boog, redelijkerwijs niet van belang waren voor de zaak.

⁷ Een stuk kan niet tegelijkertijd processtuk en stuk van overtuiging zijn. Dit vloeit voort uit enkele bepalingen in het Wetboek van Strafvordering waarin de processtukken en de stukken van overtuiging als elkaar uitsluitende categorieën naast elkaar worden gesteld. Zie art. 102 lid 1 en 3, 102a lid 3 en 510 lid 4 Sv. In de artikelen 258 lid 6, 315 lid 1, 346 lid 2 en 414 lid 1 Sv worden in lijn hiermee bescheiden en stukken van overtuiging als elkaar uitsluitende categorieën naast elkaar gesteld.

Ook kan het van belang zijn om te weten of een stuk van overtuiging nog (nader) kan worden onderzocht. De redenen hiervoor zijn dat in sommige verzoeken een beroep wordt gedaan op gegevens die in de strafzaak of ter terechtzitting *niet* aan de orde zijn geweest maar die mogelijk in het opsporingsonderzoek *wel* aan de orde zijn geweest; en dat in sommige verzoeken een scenario wordt geschetst waarbij het, om een juiste beoordeling te kunnen maken van het verzoek, noodzakelijk is kennis te kunnen nemen van het onderzoeksdossier of om vast te stellen of (nader) forensisch technisch onderzoek mogelijk is.

In het verslagjaar had de Commissie in een bepaalde zaak, na bestudering van het procesdossier, een aantal vragen uitgezet en een aantal stukken en stukken van overtuiging opgevraagd bij de politie. Toen bleek dat alle opgevraagde bescheiden reeds waren vernietigd. Van het politiejournaal bestond nog één exemplaar (dat formeel overigens ook al vernietigd had moeten zijn). Hoewel in het onderhavige geval de vernietiging van stukken en stukken van overtuiging ongetwijfeld volgens de regels is verlopen, rijst de vraag of de regels die hiervoor gelden, niet zouden moeten worden aangepast.

De Commissie pleit er in elk geval voor om de regels over bewaartermijnen van stukken en stukken van overtuiging kritisch tegen het licht te houden. Mede gelet op de steeds grotere mogelijkheden van het forensisch-technisch onderzoek, lijkt het verstandig om de bewaartermijnen te verlengen.

3.

de werkzaamheden van de commissie

3.1 HET AANTAL EN DE INHOUD VAN DE ADVIESAANVRAGEN

De Commissie heeft in 2012 twee adviesvragen van de procureur-generaal gekregen en in 2013 tien aanvragen. In de bijlage bij dit jaarverslag wordt een overzicht gegeven van deze aanvragen samen met een korte samenvatting van hun inhoud. In elf zaken gaat het om moord of doodslag. In één zaak om een brandstichting met dodelijke afloop.

De argumenten die door de raadsleden worden aangevoerd, kunnen grofweg worden onderscheiden in twee categorieën. In ruim de helft van de zaken worden nieuwe deskundigeninzichten gepresenteerd. In deze gevallen wordt gevraagd om een beoordeling van deze nieuwe inzichten, bijvoorbeeld door middel van een *second opinion*. In de overige zaken wordt gevraagd om het nader horen van personen – getuigen, medeverdachten, slachtoffer – die op een later tijdstip andere verklaringen hebben afgelegd dan die door hen werden gegeven tijdens het opsporingsonderzoek of de behandeling van de zaak door de rechter.

3.2 DE STAND VAN DE ADVISERING

In de verslagperiode heeft de Commissie zich dus gebogen over twaalf adviesaanvragen. Zij heeft daartoe in 2013 zeven maal voltallig vergaderd. Veel overleg vindt overigens per e-mail of per telefoon plaats.

Per 31 december 2013 had de Commissie in zes zaken een definitief advies uitgebracht aan de procureur-generaal en in twee zaken een concept-advies. Vier adviesaanvragen waren op dat moment nog bij de Commissie in behandeling.

Op het moment van schrijven van dit verslag zijn vier adviezen van de Commissie gepubliceerd, tezamen met de beslissing van de procureur-generaal. In het overzicht in de bijlage zijn dit de zaken met de nummers 001, 003, 006 en 008.

Bij het vorenstaande is het dienstig om te vermelden dat de procureur-generaal voordat hij een beslissing neemt, expliciet aan de raadsman van de verzoeker vraagt of deze naar aanleiding van het advies van de Commissie wil reageren. In twee zaken heeft de raadsman dat niet gedaan, in de derde wel. In alle drie de zaken heeft de procureur-generaal het advies van de Commissie (om geen onderzoek te doen) gevolgd.

3.3 DE DOORLOOPTIJD VAN DE ADVIEZEN

Uit het overzicht in de bijlage is af te lezen dat de behandeling van de verzoeken door de Commissie over het algemeen (veel) langer duurt dan de zes tot acht weken die de Commissie nastreeft. Dit heeft verschillende oorzaken.

In één geval heeft de Commissie DNA-onderzoek laten verrichten door het Nederlands Forensisch Instituut; dat vergt natuurlijk tijd. In sommige gevallen duurt het een tijdje voordat een dossier beschikbaar is. Soms is een dossier niet zo geordend als men zou wensen. Ook is het dossier niet altijd compleet en vergt het tijd om ontbrekende delen op te sporen. Dit soort problemen doet zich vooral gelden bij relatief oude zaken. In zulke zaken is het soms niet eens duidelijk waar het dossier zich bevindt.

Het relatief grote aantal verzoeken in combinatie met het feit dat de Commissie voor een belangrijk deel bestaat uit mensen die hun werkzaamheden voor deze Commissie verrichten naast hun gewone of andere werk, is echter ook een belangrijke reden waarom de inschatting van een adviestermijn van zes à acht weken te optimistisch is gebleken. Een termijn van drie à vier maanden lijkt een realistischer uitgangspunt.

4. *de stelregels van de commissie bij de advisering*

Zoals de CEAS gaandeweg “algemene principes” heeft geformuleerd, zo ontwikkelt ook de Commissie al doende stelregels voor de beoordeling van verzoeken, de uitvoering van werkzaamheden en de redactie van adviezen. Dergelijke vuistregels zijn niet alleen van belang voor de consistentie van de adviezen die de Commissie geeft. Zij bieden door hun publicatie in dit jaarverslag ook houvast voor veroordeelden en hun raadslieden die overwegen een verzoek om een nader onderzoek in te dienen bij de procureur-generaal. Hierna volgen zo veel mogelijk in procedurele volgorde – van het verzoek om nader onderzoek tot de redactie van het advies – de belangrijkste stelregels die in het voorbije jaar zijn gehanteerd:

- Indien de veroordeelde die via zijn raadsman een verzoek om een nader onderzoek bij de procureur-generaal indient nog in detentie zit, zal zijn verzoek zoveel als mogelijk met voorrang worden behandeld ten opzichte van verzoeken waarbij dit niet het geval is.
- De behoorlijke advisering omtrent verzoeken om nader onderzoek vergt dat in deze verzoeken duidelijk en specifiek de argumenten worden opgesomd *waarom* een dergelijk nader onderzoek geboden is. Het volstaat dus niet om een publicatie te voegen bij een verzoek

zonder nauwkeurige verwijzing naar de relevante bladzijden of passages. Evenmin kan een grond voor nader onderzoek worden ontleend aan de verwijzing naar een wetenschappelijke verhandeling zonder dat wordt gepreciseerd om welke reden(en) deze verhandeling van belang is voor een passende beoordeling van het onderhavige verzoek.

- Het adviserende onderzoek van de Commissie is geen rechterlijke procedure waarin de verzoeker zich kan beroepen op geschreven en ongeschreven beginselen of regels van procesrecht. De Commissie is geen partij in het geding. Daarom is het niet de Commissie die bepaalt of er al dan niet stukken ter beschikking kunnen worden gesteld van de raadsman. Deze beslissing is aan de procureur-generaal.
- Bij de beoordeling van als “nieuw” gepresenteerde gegevens en inzichten moet niet alleen rekening worden gehouden met hetgeen bij de rechtbank en het gerechtshof bekend was, maar ook met hetgeen aan de orde is geweest bij de behandeling van een eerder herzieningsverzoek door de Hoge Raad. De Commissie onderschrijft niet zonder meer het oordeel van de Hoge Raad dat aan de omstandigheid dat een deskundige op wiens bevindingen de bewezenverklaring in belangrijke mate steunt, nadien tot een

ander oordeel komt, in beginsel meer gewicht moet worden toegekend dan aan een afwijkend oordeel van een andere deskundige⁸.

- Ook gegevens die ten nadele van een verzoeker kunnen uitvallen en die nog niet eerder bekend waren, kunnen door de Commissie in haar advies worden betrokken. De Commissie leidt dit niet alleen af uit de bespreking van de wetswijziging in het Parlement (zie hiervoor), maar ook uit het feit dat de procureur-generaal in zijn adviesaanvraag standaard aangeeft dat de Commissie eveneens aandacht dient te besteden aan de vraag of er andere aanknopingspunten zijn voor nader onderzoek naar het bestaan van een of meer gronden voor herziening.
- De Commissie neemt in de regel aan dat het verkrijgen van een aanvullende verklaring van personen alleen zinvol is indien er aanknopingspunten zijn voor hun nader verhoor, dit wil zeggen: eerder onbekende feiten en omstandigheden dan wel voortgeschreden inzichten in feitelijke gebeurtenissen.

⁸ Zie bijvoorbeeld rubriek 6.5 van het arrest van 18 maart 2008 (ECLI:NL:HR:2010: [BA1024](#)) en een vergelijkbare overweging in rubriek 13.1.2.

- Wanneer nader onderzoek door de Commissie wenselijk wordt geacht, dan ligt in dit oordeel besloten dat zij dit onderzoek noodzakelijk en mogelijk acht. Als het oordeel luidt dat nader onderzoek niet wenselijk is, dan betekent dit dat zulk onderzoek niet nodig is. Het oordeel kan ook zijn dat nader onderzoek wel wenselijk is maar niet mogelijk, bijvoorbeeld in het geval van een getuige die op zijn eerdere belastende verklaring is teruggekomen maar ondertussen is overleden.
- De Commissie acht nader onderzoek alleen zinvol indien redelijkerwijze te verwachten valt dat het mogelijk kan leiden tot een ernstig vermoeden als bedoeld in artikel 457, lid 1 onder c Sv (“dat indien dit gegeven bekend zou zijn geweest, het onderzoek van de zaak zou hebben geleid, hetzij tot een vrijspraak van de gewezen verdachte, hetzij tot een ontslag van alle rechtsvervolging, hetzij tot de niet-ontvankelijkheidsverklaring van het openbaar ministerie, hetzij tot de toepassing van een minder zware strafbepaling”) en niet slechts tot een verruiming van het aantal mogelijke scenario’s over hetgeen er is voorgevallen. Zo kunnen louter speculatieve beschouwingen over mogelijke motieven bij de (vermeende) dader om al dan niet een delict te plegen, geen reden zijn om

de procureur-generaal te adviseren een nader onderzoek in te stellen.

5. *een blik vooruit*

Op voorhand viel lastig in te schatten in hoeverre de hervorming van de herzieningen voordele, die op 1 oktober 2012 in werking is getreden, zou leiden tot een toename van het aantal herzieningsverzoeken. Wanneer men bedenkt dat de CEAS in de laatste jaren van haar bestaan, niet of nauwelijks nieuwe verzoeken kreeg, dan kan hier worden vastgesteld – in antwoord op de vraag die hierover werd opgeworpen in paragraaf 2.3 – dat van de verruiming van de mogelijkheden, in ieder geval enige stimulans is uitgegaan.

Op grond van de ervaringen in 2013 en van de uitspraken die sommige advocaten in de pers doen over het aantal herzieningsverzoeken dat zij in reserve hebben, gaat de Commissie voor 2014 voorlopig uit van circa 15 adviesaanvragen van de procureur-generaal. Bij dit aantal adviesaanvragen is – zoals in paragraaf 4.3 aangegeven – de adviestermijn een punt van zorg. De Commissie houdt hier, samen met de procureur-generaal, een vinger aan de pols.

Om de doorlooptijd van de adviezen zo kort mogelijk te houden is een zekere uitbreiding van de secretariële ondersteuning aangevraagd. Die zal in 2014 gerealiseerd worden. De nieuw aan te trekken persoon zal geleidelijk de taken van de huidige

secretaris overnemen. De secretaris werkt momenteel twee dagen per week. De nieuwe secretaris zal afkomstig zijn uit het wetenschappelijk bureau van de Hoge Raad. Dit maakt het eenvoudiger om bij grote drukte meer tijd te besteden aan de ondersteuning van de Commissie.

Vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, zal mr. Wladimiroff eind 2014 aftreden. In zijn plaats zal een andere advocaat in de Commissie worden benoemd.

bijlage

Samenvatting van de zaken waarin de ACAS in 2012/2013 een adviesaanvraag heeft ontvangen

De adviezen van de ACAS worden – tezamen met de beslissing van de PG – gepubliceerd op www.rechtspraak.nl

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
001	18-12-2012 12/05365*	<p>Verzoeker is tot 8 jaar gevangenisstraf veroordeeld voor een doodslag in 1994. Hij had zich een aantal jaar later zelf bij de politie gemeld. In alle verhoren herinnerde de veroordeelde zich weinig van het delict, hij kon geen motief opgeven, legde deels tegenstrijdige verklaringen af en zijn verklaringen strookten voor een deel niet met de feiten.</p> <p>Als mogelijk novum wordt nu aangevoerd dat er nieuwe medische inzichten zijn over de gevolgen die een hersenbloeding, zoals de veroordeelde die gehad heeft, kan hebben. Gevraagd wordt onder andere om een onderzoek door forensische experts naar de mogelijkheid van een valse bekentenis.</p>	<p>De ACAS heeft op 20 september 2013 advies uitgebracht aan de PG.</p> <p>De ACAS heeft aanvullend DNA-onderzoek laten verrichten op nog aanwezige bewijsstukken. Daaruit is een aantal DNA-profielen opgesteld die overeen bleken te komen met dat van de veroordeelde. Gezien dit resultaat is de Commissie van oordeel dat er geen aanleiding is voor onderzoek naar de door verzoeker opgegeven onderwerpen.</p> <p>De PG volgt het advies van de ACAS en heeft het verzoek tot onderzoek afgewezen.</p>

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
002	08-12-2012 12/04683	<p>De verzoeker is tot levenslang veroordeeld voor een moord in 2002. Hij heeft de moord altijd ontkend. Er is geen technisch bewijs dat hem in verband brengt met de moord; hij is voornamelijk veroordeeld op grond van een verklaring van een mede-verdachte.</p> <p>Recente verklaringen van twee mede-gedetineerden van die medeverdachte, roepen twijfels op aan de betrouwbaarheid van diens verklaringen. Gevraagd wordt om de medeverdachte en een aantal andere leden van de criminele organisatie waartoe zij beiden behoorden, te horen.</p>	De ACAS heeft op 31 mei 2013 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.
003	26-03-2013 13/00715	<p>De verzoeker is tot een gevangenisstraf van vijftien jaar veroordeeld voor onder meer medeplegen van moord en poging tot moord in 2008. Een van de slachtoffers heeft direct na de schietpartij verklaard, de latere veroordeelde herkend te hebben. Zelf ontkent hij betrokkenheid bij de schietpartij.</p> <p>Vier jaar later verklaart iemand dat niet de veroordeelde, maar haar – inmiddels overleden – partner de moord heeft gepleegd. Gevraagd wordt om deze getuige te horen.</p>	<p>De ACAS heeft op 23 juli 2013 advies uitgebracht aan de PG.</p> <p>Gezien de onmogelijkheid om de verklaring (bij de bron) te checken, ziet de ACAS onvoldoende aanknopingspunten voor een zinvol onderzoek naar het bestaan van gronden voor herziening van de veroordeling.</p> <p>De PG volgt het advies en wijst het verzoek om onderzoek af.</p>

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
004	03-04-2013 13/00832	<p>De verzoeker – op dat moment nog minderjarig – is veroordeeld tot 5 jaar cel en TBS vanwege moord en bedreiging met moord. Er is geen direct bewijs dat de veroordeelde de moordenaar (schutter) was. Hij heeft de moord steeds ontkend. Over zijn “kennelijk leugenachtige verklaringen” zegt hij nu, dat hij tijdens de – vele – politieverhoren op een gegeven moment maar wat gezegd heeft om er vanaf te zijn.</p> <p>De advocaat voert aan dat het Hof onvoldoende inzicht is gegeven in het verband dat de politie in eerste instantie legde met een andere moord. Hij vraagt om onderzoek naar het verband tussen beide moorden.</p>	De ACAS heeft op 17 januari 2014 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.
005	17-04-2013 13/01642	<p>De verzoeker is tot 12 jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege een moord, die hij altijd ontkend heeft.</p> <p>Anno 2012 is er sprake van nieuwe inzichten op het gebied van DNA-onderzoek en telecommunicatie. Daardoor komen de aannames waar het veroordelende Hof destijds van is uitgegaan in een ander daglicht te staan. De advocaat vraagt om een beoordeling van de aangedragen nieuwe inzichten.</p>	De ACAS heeft op 21 januari 2014 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
006	10-06-2013 13/02307	<p>De verzoeker is tot een gevangenisstraf van 18 jaar veroordeeld wegens het medeplegen van moord. Er is geen technisch bewijs dat zijn betrokkenheid bij de moord ondersteunt. Hij heeft bij de politie en ter terechtzitting verklaard dat hij anderen benaderd had om de klus te klaren.</p> <p>Een aantal getuigen van destijds heeft notariële verklaringen afgelegd die een ander licht werpen op de rol van de veroordeelde. Gevraagd wordt om onderzoek naar deze verklaringen. Ook wordt de vraag opgeworpen of de verklaringen van de veroordeelde wellicht vals (want onder druk afgelegd) zijn.</p>	<p>De ACAS heeft op 20 september 2013 advies uitgebracht aan de PG.</p> <p>Betrokkenheid van een ander, zoals de raadsman suggereert, sluit het medeplegen van moord door de verzoeker niet uit. Gezien de manier waarop de verklaringen zijn afgelegd en de inhoud ervan, acht de ACAS een valse bekentenis door de verzoeker niet aannemelijk.</p> <p>De ACAS heeft noch in het verzoek van de veroordeelde noch in de rest van het dossier aanwijzingen gevonden voor een zinvol onderzoek naar het bestaan van gronden voor herziening van de veroordeling.</p> <p>De PG volgt het advies en wijst het verzoek om nader onderzoek af.</p>

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
007	25-06-2013 13/03009	<p>De verzoeker is tot 7 jaar gevangenisstraf veroordeeld voor brandstichting met dodelijke afloop. Er is geen technisch bewijs dat hem met de brand verbindt; hij is veroordeeld op grond van de verklaringen van drie getuigen die alle drie zeggen dat hij tegenover hen de brandstichting erkend zou hebben.</p> <p>Aangevoerd wordt een recente rapportage van een branddeskundige. Deze komt op basis van de processtukken (waaronder foto's van de TR en een NFI-rapportage) tot de conclusie dat brandstichting onwaarschijnlijk is en dat de brand mogelijk in de meterkast is ontstaan. Er werd daarvandaan illegaal stroom afgetapt voor een hennepkwekerij. De advocaat vraagt om nader onderzoek naar het ontstaan van de brand.</p>	De ACAS heeft op 23 juli 2013 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
008	08-08-2013 13/03480	<p>De verzoeker is veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf voor poging tot moord op een vermeende minnaar van zijn vriendin.</p> <p>Het slachtoffer heeft recent een nieuwe verklaring afgelegd die in overeenstemming is met de lezing van de feiten door de veroordeelde. Deze nieuwe verklaring wordt door drie nieuwe getuigen bevestigd. In dit licht vraagt de advocaat om onderzoek naar de totstandkoming van de getuigenverklaringen die geleid hebben tot de veroordeling van de verzoeker.</p>	<p>De ACAS heeft op 19 december 2013 advies uitgebracht aan de PG.</p> <p>De ACAS acht de nieuwe verklaringen van het slachtoffer onvoldoende feitelijk onderbouwd en niet in overeenstemming met de overige feiten in het dossier. Daarnaast zijn er twijfels over de betrouwbaarheid ervan. Gelet daarop, ziet de ACAS geen reden tot nader onderzoek.</p> <p>De PG volgt het advies en wijst het verzoek om nader onderzoek af.</p>
009	14-08-2013 13/03406	<p>De verzoeker is tot 12 jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens moord op zijn (bejaarde) echtgenote.</p> <p>Thans wordt een rapportage aangevoerd van een deskundige, die twijfels oproept over de doodsoorzaak van het slachtoffer. De raadsman vraagt om verificatie van de nieuwe gegevens door middel van een second opinion.</p>	<p>Deze zaak is nog in behandeling bij de ACAS</p>

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
010	14-08-2013 3/03154	<p>De verzoeker is tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld voor twee moorden en een poging tot moord. Hij is 33 keer verhoord, maar heeft betrokkenheid altijd ontkend. Zijn veroordeling stoelt voornamelijk op de verklaring – ruim 17 maanden na dato – van het slachtoffer dat een schot door het hoofd heeft overleefd.</p> <p>In een recente rapportage stellen twee deskundigen dat de locatie en ernst van het hersenletsel ernstige twijfels oproepen aan de betrouwbaarheid van slachtoffers' herinnering aan het schietincident. Voorts wordt een aantal getuigen opgevoerd die suggereren dat een (inmiddels overleden) andere persoon de moorden gepleegd heeft. Gevraagd wordt om die getuigenverklaringen te (doen) onderzoeken.</p>	De ACAS heeft op 6 februari 2014 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.
011	02-09-2013 13/03429	<p>De verzoeker is tot 15 jaar gevangenisstraf veroordeeld voor moord op zijn echtgenote. De auto die verzoeker bestuurde is te water geraakt waarna zijn vrouw is verdronken.</p> <p>Het Hof heeft het bewijs voor moord vrijwel uitsluitend ontleend aan het rapport van een deskundige. Deze deskundige zou echter niet over alle relevante gegevens beschikt hebben. Daarom wordt nu gevraagd om een contra-expertise.</p>	De ACAS heeft op 21 februari 2014 advies uitgebracht aan de PG. Dit advies wordt tezamen met de conclusie van de PG gepubliceerd.

<i>zaaknr</i>	<i>datum advies- vraag PG</i>	<i>korte omschrijving</i>	<i>advies en beslissing van de PG</i>
012	05-12-2013 13/05970	<p>De verzoeker is tot 24 jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens doodslag en poging tot doodslag na het “rippen” van een hennep-plantage.</p> <p>Op basis van een recent uitgevoerde reconstructie wordt betoogd dat de toedracht van de schietpartij anders was dan waar het veroordelende hof van uitging. Gevraagd wordt om de reconstructie te herhalen op de plaats delict.</p>	Deze zaak is nog in behandeling bij de ACAS

Colofon

Adviescommissie afgesloten strafzaken (ACAS)

Lange Voorhout 7

Postbus 20303, 2500 EH Den Haag

Telefoon 070-3611311

Meer informatie:

www.hogeraad.nl

Uitgave ACAS

Redactie Anke Slotboom

Ontwerp VormVijf, Den Haag